

МОВОЗНАВСТВО • LINGUISTICS

УДК 811.161.2'367.633-112"15/16"

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРИЙМЕННИКА В ІСТОРИЧНИХ СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ольга Гайда

кандидат філологічних наук, викладач у Галицькому коледжі
імені В'ячеслава Чорновола (Тернопіль, Україна)

e-mail: olha_haida@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4106-8573

У статті змодельовано прийменникову систему української мови XIV–XV ст. Завдяки «Словнику староукраїнської мови» відтворено модель прийменникової системи загалом і семантичну структуру, варіантність, синтагматичні та парадигматичні відношення прийменника тогочасної української мови зокрема. Виокремлено певні загальні тенденції функціонування прийменників указанного періоду та сформовано ґрунтовну основу для відтворення прийменникової системи української мови наступного часового відрізка.

Ключові слова: прийменникова система; семантична структура; варіантність; синтагматичні відношення; парадигматичні відношення; лексикографія.

Haida Olha. Lexicographic modeling of the preposition in the historical dictionaries of the Ukrainian language.

This article deals with the modeling the Ukrainian language prepositional system of the 14th–15th centuries. «Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th–15th centuries» is the result of long-term work of the Lviv Lexicographic School linguists. The dictionary allows to reproduce the model of the prepositional system in general and the semantic structure, variability, syntagmatic and paradigmatic relations of that time preposition in particular. Due to this dictionary, some general tendencies of functioning and development of the prepositional system of the 14th–15th centuries are singled out (expansion of functioning and semantics, variation, formation through the use of internal language resources). Lexicographic modeling of prepositions is done basing on the semantic-grammatical principle, but in many cases it is original. The prepositional system of the Old Ukrainian language is quantitatively dominated by derivative prepositions, although, according to statistics, non-derivative prepositions are used in monuments much more often. Generally, the Ukrainian language of the 14th–15th centuries had a developed prepositional system, inherited mainly from Proto-Slavic. Ninety-seven prepositions are found in the monuments of 14th–15th centuries. Analysis of prepositions indicates that almost half of them have a number of phonetic and graphic variants. Numerous variants testify to the not yet formed prepositional system, and to the absence of a single spelling tradition in the Ukrainian language of the 14th–15th centuries. Such a comprehensive description becomes a basis for further exploration of the grammar and semantics of the preposition in the subsequent time slices. It also serves as a necessary basic component of applied tasks in the field of Ukrainian historical lexicography.

Keywords: prepositional system; semantic structure; variability; lexicography; syntagmatic and paradigmatic relations.

мовознавців Львівської лексикографічної школи. Він укладений на основі пам'яток світського характеру, основну частину з яких становлять грамоти. Словник дає змогу відтворити модель прийменникової системи загалом і семантичну структуру, варіантність, синтагматичні та парадигматичні відношення прийменника тогочасної української мови зокрема.

Тривалий час службові слова, зокрема і прийменники, незаслужено були обділені увагою українських лексикографів. Для порівняння зазначимо, що «Історичний словник українського языка» (1930) за редакцією Є. Тимченка та «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» І. Срезневського (1893–1912) вміщують лише окремі значення прийменників, інколи вказуючи на сполучуваність із тим чи тим відмінком. Опис семантики прийменника часто вимагає від лексикографа докласти чимало зусиль. Це зумовлено тим, що більшість із них виражають досить багато смислових відношень, у межах яких часто існують ще і смислові відтінки. Нерідко прийменники вживаються з кількома відмінковими формами, значення їх переплітаються між собою. Уже у «Словнику української мови» (1970–1980 рр.) розробці службових слів приділено значно більше уваги. Прийменникові статті будуються за семантико-граматичним принципом, тобто «значення прийменника групуються в підрозділи відповідно до смислових відношень, у межах яких відбувається поділ за відмінками» [Гнатюк 1965, с. 71].

Лексикографічне моделювання прийменників у СУМ^{14–15} (1977–1978 рр.) також здійснено за семантико-граматичним принципом, але в багатьох випадках воно є оригінальним.

СУМ^{14–15} уперше в українській лексикографії подає фонетичні та графічні варіанти слів, зокрема і прийменників, а також статистичні дані виявлених значень реєстрових слів.

У пам'ятках староукраїнської мови XIV–XV ст., що є джерельною базою СУМ^{14–15}, виявлено 97 прийменників (див. Табл. 1). Аналізуючи прийменники зазначеного періоду, можна помітити, що майже половина з них має низку фонетико-графічних варіантів; це, зокрема, прийменники *подлугъ* (*подлоугъ, подлоуг, подлогъ, подьлоуг, подьлугъ, подлугу, подлух, подлюг, подлагъ, rodľuh*), *въ* (*вь, в, во, ве, ву, вы*), *подъ* (*под, поуд, подь, roth, rod, подо*), *подле* (*подлѣ, подли, поудли, подлі, подла, подьли*), *черезъ* (*черезь, через, чересь, чересь, черес, черѣсь*), *без* (*безъ, безь, безо, бѣзь, бозо*), *изъ* (*изь, из, изо, исзо, и*), *къ* (*к, ко, къ, кг, кы*), *межи* (*межі, меже, меж, мѣжи, межы*), *отъ* (*ото, оть, от, одъ, одо*). Важливо, що в СУМ^{14–15} подані й словотвірні варіанти досліджуваних мовних одиниць, напр.: *водле* – *водлуг, подле, подлугъ; междоу* – *межи, межоу, помежи, промежи, промежу; кромѣ* – *окромъ, окромѣ*). Численні варіанти свідчать і про ще не сформовану групу прийменників, і про відсутність єдиної правописної традиції в українській мові XIV–XV ст.

Таблиця 1

Індекс прийменників та їхніх варіантів у староукраїнській мові XIV–XV ст. (за СУМ^{14–15})

Без (безъ, безь, безо, бѣзь, бозо)
Близ (близь, близь)
Близко
Вгору (угору)

Вдоложь
Верхъ
Вниз
Водле
Водлуг

Въ (вь, в, во, ве, ву, вы)
Въ верхъ (уверхъ)
Въмѣсто (въмасто, оумѣсто, оуместо)
Выше (вышей)

Де	О	Попрекъ
Дела	Обаполь	Попоуд
Для (дла, длѣ)	Около	Посеред
До	Окромъ	Послѣ (после, послѣ)
Дѣла (дѣла, дилѣ)	Окромѣи	Посрѣд
За	Опослѣ (опослѣ)	Посрѣда
Зе	Опроче (опрочѣ)	Пооузли
Заради	Отъ (ото, отъ, от, одѣ, одо)	Пре
Звыше	Паче	Предѣ (предо, пред, прѣдѣ, прѣд, прад, прадѣ, пряд, ргид)
Зниже (изниже, исниже)	Первей (перѣвей, первѣи)	Презѣ (през, прѣзѣ, презѣ, праз)
Зѣ (зѣ, з, зо, зу)	Передѣ (передѣ, перед, пѣред, пѣрьдѣ)	Przi
Сизе	Переже (пережѣ)	При (прѣ, пры)
Изѣ (изѣ, из, изо, исзо, и !)	Пережѣ	Про
Икѣ (ик)	По	Промежи (промежѣ, промеж)
Исѣ (исѣ, ис, исо)	Поверхѣ (поверхѣ)	Промежу
Коло	Повыше (повише)	Противко (противкоу, противѣку)
Конечѣ (конец)	Подле (подлѣ, подли, поудли, подлѣ, подла, подѣли)	Противу
Кромѣ (кромѣ, кгом, кромѣ)	Подлугѣ (подлоугѣ, подлоуг, подлогѣ, подѣлоуг, подѣлугѣ, подлугу, подлуг, подлюг, подлагѣ, podlugh)	Противѣ (протѣвѣ, противѣ, против)
Кѣ (к, ко, кѣ, кг, кы)	Подѣ (под, поуд, подѣ, roth, rod, подо)	Прѣжде
Коу	Помеже	Ради (рады, радѣ)
Между	Понадѣ	Развѣ (развѣ)
Межи (межѣ, меже, меж, мѣжи, межи)	Пониже (пониж, понизше)	Сквозѣ
Межоу (межю)	Поперекѣ (поперекѣ, пуперекѣ)	Скузѣ
Мимо (мымо)	Ро Połowune	Срѣдѣ
Мѣсто (mesto)		Сѣ (сѣ, с, со си)
На		Оу (у)
Надѣ (надо, над)		Увѣ (ув, оув, оуво, ов)
Напротивкоу (napretiwku)		Черезѣ (черезѣ, через, чересѣ, чересѣ, черес, черѣсѣ)
Напротиву		Чрѣсѣ
Напротивѣ		
Нижей (ниже, нижѣ, ниж)		

У системі прийменників староукраїнської мови кількісно переважають вторинні (похідні) (див. Табл. 2), хоча, за статистичними даними СУМ¹⁴⁻¹⁵, первинні (непохідні) прийменники вживалися в пам'ятках значно частіше. Загалом у XIV–XV ст. староукраїнська мова мала розвинену прийменникову систему, успадковану головню з праслов'янської [Бевзенко 1960, с. 388; Гумецька 1960, с. 37; Гумецька 1961, с. 42].

Таблиця 2

Прийменники XIV–XV ст.

Непохідні прийменники (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)	Похідні прийменники (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)
без, вѣ, до, за, зе, зѣ, изе, изѣ, икѣ, исѣ, кѣ, коу, на, надѣ, о, отѣ, передѣ, по, подѣ, пре, предѣ, rzi, при, про, сѣ, оу, увѣ	близ, близко, вгору, вдоложѣ, верхѣ, вниз, водлѣ, водлуг, вѣ верхѣ, вѣмѣсто, выше, дела, дла, дѣла, заради, выше, ниже, коло, конецѣ, кромѣ, между, межи, межоу, мимо, мѣсто, напротивкоу, напротиву, напротивѣ, нижей,

	обаполь, около, окромъ, окромѣ, опослѣ, опроче, паче, первей, переже, пережь, поверхъ, повыше, подлѣ, подлугъ, помеже, понадъ, пониже, поперець, попрекъ, попоуд, посеред, послѣ, посрѣд, посрѣда, пооузли, презъ, промежи, промежу, противко, противу, противъ, прѣжде, ради, развѣ, сквозѣ, скузѣ, срѣдъ, черезъ, чрѣсь
--	---

Прийменникову систему досліджуваного періоду формують також запозичення, зокрема зі старопольської мови (*водлѣ, водлуг, ze, пережь* ‘через (що), внаслідок (чого)’, *подлугъ, противко*), старопольської та старочеської мов (*коу, напотивкоу, обаполь, przi*), молдавської мови (*де* ‘з, із’, *дела*), а також церковнослов’янськи (*близ, дѣла, между, паче* ‘без (чого), всупереч (чому)’, *посрѣд, посрѣда, предъ, презъ* ‘через (кого), вказує на посередника дії’, *сквозѣ* ‘крізь’, *скузѣ* ‘крізь’, *срѣдъ, чрѣсь*). Наведені вище мовні одиниці не закріпилися в українській мові. Це підтверджує думку про те, що система українських прийменників формувалася загалом за допомогою внутрішніх ресурсів української мови.

Староукраїнські прийменники зазвичай виражають просторові та об’єктні відношення (див. Табл. 3). Однак, окрім указаних вище, фіксуємо в СУМ¹⁴⁻¹⁵ ще й такі відношення: модальні, часові, причини, мети, означальні та кількісні. До того ж виявлено відношення, притаманні лише певному прийменнику. Наприклад, прийменник *безъ* виражав умовно-часові відношення, *за* – відношення належності, *на* – відношення замісництва й обміну, *о* – міри і ступеня, *подъ* – обставинні, *при* – умови, *оу, увъ* – об’єктно-просторові.

Таблиця 3

Семантико-граматичні відношення прийменників XIV–XV ст.

Відношення	Прийменники (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)
Просторові	близ, близко, вгору, вдоложь, верхъ, вниз, въ, въ верхъ, выше, де, дела, до, за, звыше, зниже, зъ, изъ, икъ, ись, коло, конецъ, коу, къ, между, межи, мимо, на, надъ, нижей, обаполь, около, отъ, передъ, по, поверхъ, повыше, подлѣ, подъ, помеже, понадъ, пониже, поперець, ро ролювуне, попрекъ, попоуд, посеред, посрѣд, посрѣда, пооузли, предъ, презъ, при, промежи, противко, противъ, срѣдъ, съ, оу
Об’єктні	без, въ, вѣмѣсто, выше, до, за, зъ, изѣ, изъ, икъ, ись, кромѣ, коу, къ, межи, межоу, мимо, мѣсто, на, надъ, напотивкоу, напотиву, напотивъ, о, окромъ, окромѣ, опроче, отъ, паче, первей, передъ, переже, по, подлѣ, подлугъ, подъ, послѣ, предъ, презъ, przi, при, про, промежи, промежу, противко, противу, противъ, развѣ, сквозѣ, скузѣ, съ, оу, увъ, черезъ
Модальні	без, водлѣ, водлуг, въ, до, за, ze, зъ, изъ, ись, коу, къ, на, о, отъ, по, подлѣ, подлугъ, подъ, послѣ, предъ, презъ, при, съ, оу, увъ, черезъ
Часові	въ, до, за, зъ, къ, межи, на, около, опослѣ, отъ, передъ, по, подъ, послѣ, предъ, презъ, при, прѣжде, съ, оу, черезъ
Причини	для, дѣла, за, заради, зъ, изъ, на, передъ, пережь, по, презъ,

	про, ради, съ, оу, черезъ
Мети	въ, для, до, дѣла, за, коу, къ, на, по, прѣ, про, ради, съ, оу
Означальні	до, за, зъ, изъ, исъ, къ, на, о, отъ, подъ, при, съ, оу
Кількісні	безъ, въ, выше, за, зъ, на, о, отъ, по, оу, черезъ

Первинні прийменники є переважно багатозначними, тобто мають розгалужену семантичну структуру. Доречним прикладом є розвинена семантична структура первинного прийменника *безъ* (див. Табл. 4). Поєднуючись із родовим та знахідним відмінками, він виражає 5 типів семантико-граматичних відношень: модальні, умовно-часові, кількісні, та означальні (СУМ¹⁴⁻¹⁵ I, с. 89–90). Порівняння семантики прийменника *безъ* у різних часових періодах засвідчує тенденцію до розширення його функціонування. Загалом таку особливість спостерігаємо серед багатьох непохідних і похідних прийменників.

Таблиця 4

Семантика прийменника БЕЗЪ

Прийменник БЕЗЪ (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)	Прийменник БЕЗЪ (за СУМ ¹⁶⁻¹⁷)
З родовим відмінком	
<p>1. Виражає модальні відношення (‘безъ’): то дали єсму на вѣки на вечный без всакого подвиженя до єго живота</p> <p>2. Виражає умовно-часові відношення (‘безъ’): слоу(ж)бнікъ не има(т) нико(г) габа(т) бе(з) пріказанія соуа єго</p> <p>3. Виражає кількісні відношення (‘безъ’): мы винъны девеносто копъ бе(з) копы</p> <p>4. Виражає об’єктні відношення (‘безъ’): посоль при(и)деть бе(з) листа</p> <p>5. Виражає означальні відношення (‘безъ’): хто бортное древо зрочить бе(з) пчо(л)</p> <p><i>Безъ того – виражає приєднання до чого, доповнення, вказує на наявність чого-небудь поруч з іншим, подібним до нього (‘крім, зверх, до того’): имаю(т) на(м) заплатити [...] а без то(г) еще оузри(т) казнь</i></p>	<p>1. Виражає модальні відношення</p> <p><i>а) у сполученні з абстрактними іменниками характеризує спосіб дії: поплатити хочю тоє все бе(з) про(с)бы</i></p> <p>2. Виражає умовно-часові відношення (‘безъ’): всадити бе(з) воли воротного</p> <p>3. Виражає кількісні відношення</p> <p><i>а) у сполученні з кількісним числівником вказує на кількість, яка недостає до потрібної (‘безъ’): винен [...] чотыриста золотых, без двадцати золотых</i></p> <p><i>б) у сполученні з іменниками личба, мѣра, число вказує на велику кількість когось або чогось: несли тамъ без мѣры</i></p> <p>4. Виражає об’єктні відношення</p> <p><i>а) вказує на відсутність кого, чого-небудь (‘безъ’): ездити безъ старосты</i></p> <p><i>б) вживається при виділенні чогось із однотипних предметів (‘за винятком, крім’): повинно битъ дванадцять байраковъ, без малих байрачковыхъ</i></p> <p>5. Виражає означальні відношення</p> <p><i>а) вказує на відсутність якоїсь ознаки, властивості при характеристиках осіб чи предметів (‘безъ’): шата новаа адамашковаа черленаа без брамов</i></p> <p>6. Часові відношення</p> <p><i>а) вказує на відрізок часу, протягом якого відбувається дія (‘протягом</i></p>

	(чого)'): до того дрыва за килка миль без дня возили есмо
Зі знахідним відмінком	
1. Виражає об'єктні відношення а) вказує на посередника дії (‘через’): <i>бе(з) слажебніка имаю(т) быти зазваны</i>	1. Причинові відношення а) вказує на причину, яка викликала дію (‘через (що), у зв'язку (з чим)’): <i>безъ зло(ст) своу сталиса дикий и пұстый виногра(д) и(х)</i> 2. Часові відношення а) вказує на відрізок часу, протягом якого відбулася чи відбуватиметься дія (‘протягом (чого)’): <i>шт҃рмовали до него безъ часъ не малїи</i>

На відміну від первинних, вторинні прийменники використовуються для оформлення переважно одного (рідше двох чи більше) виду смислових зв'язків між словами, проте вони теж мають тенденцію до розвитку семантичної структури (див. Табл. 5). Наприклад, прийменник *верхъ* у XIV–XV ст. виражає лише просторові відношення, вказуючи на напрям дії (з родовим відмінком іменника), у XVI–XVII ст. виражає два типи відношень (просторові та об'єктні) і поєднується із двома відмінками – родовим та давальним (СУМ^{14–15} I, с. 167). Отож прийменникова системи української мови постійно перебуває в динаміці, зазнаючи кількісних та якісних змін.

Таблиця 5

Семантика прийменника ВЕРХЪ

Прийменник ВЕРХЪ (за СУМ ^{14–15})	Прийменник ВЕРХЪ (за СУМ ^{16–17})
З родовим відмінком	
1. Просторові відношення вказує на напрям дії (‘поверх, вище’): <i>повела нас пани Василєваа верхъ речки</i>	1. Просторові відношення а) вказує на місцезнаходження чогось (‘поверх, вище’): <i>а петро ем҃ записѣть павлови ролѣ кава(л)цѣвъ два еде(и) на клинѣ а дрыгы(и) (!) вер(х) сєла</i> б) вказує на напрям (‘поверх, вище’): <i>штѣ тых дѣбовъ верхъ леса и речки черезъ лищѣ</i> 2. Об'єктні відношення вказує на особу, на яку спрямована дія (‘на’): <i>кладеть верѣхъ нас</i>
	З давальним відмінком
	1. Об'єктні відношення вказує на зверхність чого-небудь над чимось (‘над, понад’): <i>имайте плудѣ вашѣ на свѣтусть, чомѣ сесе естѣ верѣхъ пожиткови вѣчному</i>

На основі СУМ^{14–15} можна також розглянути питання міжчастиномовних омонімічних зв'язків, наприклад *наверхъ*¹ (прислівник) і *наверхъ*² (прийменник).

Ю. Шевельов так визначив роль прийменників у мові: «Система відмінків забезпечує виявлення багатьох ходів і відтінків мислення. Але понад системою відмінків існує ще, сказати б, надбудова, що дає далі розгалуження й паростки, які реалізують далі відтінки значення. Такою прибудовою чи надбудовою до відмінків є система прийменників» [Шерех 1951, с. 211].

Отже, на матеріалі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» змодельовано прийменникову систему цього періоду, виокремлено певні загальні тенденції її функціонування та розвитку (розширення функціонування та семантики, варіантність, формування за допомогою внутрішніх ресурсів мови).

Такий комплексний опис стає ґрунтовною основою для подальших розвідок із граматики й семантики прийменника в наступних часових відрізках, зокрема сприяє відтворенню прийменникової системи української мови XVI–XVII ст. та слугує необхідним базовим компонентом прикладних завдань у галузі історичної української лексикографії.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко, С. П. (1960). *Історична морфологія української мови*. Ужгород, 416 с.
- Гнатюк, Г. М. (1965). Про принципи розробки прийменників у Словнику української мови. [In:] *Дослідження з лексикології та лексикографії*. Київ, с. 70–87.
- Гумецька, Л. Л. (1960). Первинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст. [In:] *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, т. III, с. 37–51.
- Гумецька, Л. Л. (1961). Вторинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст. [In:] *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, т. IV, с. 42–51.
- Шерех, Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен, 402 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Срезнев. – Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. У 3 т. Санкт-Петербург, 1893–1912.

СУМ^{14–15} – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* У 2 т. Київ, 1977–1978.

СУМ^{16–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* У 28-ми вип. Львів, 1994–2010, вип. 1–15.

Тимч. – Тимченко, Є. *Історичний словник українського языка*. Харків ; Київ, 1930–1932, зош. 1–2 (А–Ж).

Подано до редакції 16.10.2020 року

Прийнято до друку 14.11.2020 року